

**«МИЛАЯ МАМА...»: ЕМПАТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ЕПІСТОЛЯРНОГО ОБРАЗУ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ**

Стаття присвячена з'ясуванню візії Олени Пчілки в епістолярному спадку молодшого покоління Косачів, насамперед сина Михайла. Проаналізовано своєрідність комунікації матері з дітьми, емпативні оцінки характеру письменниці, що багатогранно виявлявся в родинному колі. Наголошено на концепті мовчання, який став важливим маркером внутрішніх конфліктів у сім'ї та згодом, зокрема, сублімувався у творчості Лесі Українки як дискурс комунікативного розриву. Доведено, що попри контроверсійність педагогічних засад Олени Пчілки діти виявляли максимальну толерантність до її комплексів, усвідомлюючи виняткову роль матері в їхньому особистісному становленні.

Ключові слова: авторитаризм, епістолярій, комунікативний розрив, контроверсійність, культ, мовчання.

Svitlana Kocherga. «My Sweet Mother ...»: an Empathetic Interpretation of Olena Pchilka's Epistolary Image

The article deals with the analysis of empathetic characteristics of Olena Pchilka's image in the family letters. The epistolary inheritance of the children, first of all Mychaylo and Lesya, contains a number of details to the psychological portrait of Olena Pchilka, it captures her various emotional states and reactions, allows to isolate the communicative frames that dominated in the family.

The article traces the formation of a kind of cult of Olena Pchilka as a writer, public person and mother which is confirmed by numerous enthusiastic and thankful words in the letters of her children. However, the main attention is paid to the synthesis of victimhood and authoritarianism in Olena Pchilka's family pedagogy.

Communication at the distance of mother and Lesya Ukrainka turned into an experiment of modelling the image of a national writer. At the same time, the epistolary documents attest that Olena Pchilka recognised the uniqueness of her daughter's gift, the powerful intelligence of Lesya Ukrainka, who wasn't fully appreciated by contemporaries. Olena Pchilka managed to establish quite friendly contacts with the elder children, but mother's desire to control the emotional world of young Kosaches, the unpersuasiveness of her subjective interpretation, the fear of excessive influence on the children of other people caused prolonged conflicts, accompanied by «tactics of silence». The destructive consequence of this tactic is the emotional trauma, which, in particular, was sublimated in the artistic world of Lesya Ukrainka as a discourse of communicative rapture («Advocate Martian», «Johanna, Chusa's Wife», «Aisha and Mohammed», «Babylonian Captivity», etc.).

In the conclusion, it's emphasized that the children tried to tolerate their mother's dependence on her psychological complexes, abuse of self-isolation, while understanding the unique role of Olena Pchilka in their personal development.

Keywords: epistolary, cult, silence, communication rapture, authoritarianism, controversy.

Епістолярна комунікація в останні десятиліття дедалі частіше опиняється у фокусі досліджень філологів, однак ця сфера потребує подальшого вдумливого осягання, герменевтичного проникнення в інтимний простір «поза межами довіреного поштовому паперові слова» [1, 222]. Оскільки «життя вільно протікає через листування», то цілком природним видається зосереджуватися на емпатії, висловленій або зашифрованій в епістолярному письмі, на що вказувала відома теоретикня цього жанру С. Скварчинська [8]. Емпативна інтерпретація дає змогу оцінити когнітивне та емоційне проникнення одне в одного учасників дистанційного письмового діалогу, а також сформувати епістолярний образ багатьох сучасників за допомогою приватних характеристик у листах. Ще Л. Гінзбург наголосила

на тому, що лист – один із рівнів «побудови образу особистості»; адже характер, як слушно наголошує дослідниця, – це «ідеальне уявлення, структура, створювана як самою людиною у вигляді автоконцепції, так і невпинно в побуті всіма людьми на основі спостереження або за допомогою відомостей, отриманих одне про одного» [2, 10].

Постать Олени Пчілки – магнетична й контроверсійна, будь-яка її оцінка справляє враження надмірної суб'єктивності, заангажованості, а тому дослідження феномену письменниці не претендує на вичерпність. Цілком погоджуюся з думкою, що за інших обставин в особі Ольги Петрівни Драгоманової-Косач ми мали б державну діячку історичної ваги, однак нині слушно говорити про неї насамперед як про унікальну культуртрегерку, хоча її погляди та особистісні риси досі зумовлюють дискусії, подекуди й безпідставну іронію.

Мета цієї статті – узагальнити емпативні оцінки Ольги Драгоманової-Косач, наявні передусім у листах дітей; ця розвідка – спроба передати штрихи до психологічного портрета матері, зафіксувати її різноманітні стани, а також власне здатність перейматися проблемами та ідеями як епохи, так і близьких людей.

Літературна спадщина Олени Пчілки не викликає однозначного схвалення. Зокрема її поезію нерідко трактують як утілення народницьких штампів. Наприклад, Юрій Шерех називав її вірш «застарілим», «газетним» [7, 462], хоч розмаїті смисли, закладені в прозу та драматургію письменниці, потребують більш ретельного вичитування. Науковий доробок О. Драгоманової-Косач визнано важливим внеском у фундамент української етнографії та фольклористики. Натомість публіцистика з висоти часу поділяє реципієнтів на прихильників і критиків, позаяк націоналістичний пафос, антисемітський компонент у її творах нон-фікшн частково перекреслюють ореол інтелігентності, шляхетності, з якими суспільство воліло б ототожнювати своїх світочів.

У підсумку мусимо визначити парадокс, який полягає в тому, що Олену Пчілку нині любіють у перший ряд українського іконостасу й репрезентанти прокомуністичного світогляду, і палкі націоналісти, і речники демократичного поступу громадянської думки. Пригадаймо, що перед цією особистістю схилив голову Олесь Гончар, який був певен: «Україна у великім боргу перед Оленою Пчілкою. Майже нічого не зроблено для увічнення її пам'яті. Чи є в Києві хоч вулиця її імені? А мав би стояти пам'ятник їй, як образіві Української Жінки!» [3, 447]. Своєю чергою апологети правих поглядів закликають ушановувати її насамперед як визначну борчиню проти національного гніту. Водночас росте інтерес до письменниці як лідера гендерних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. На думку О. Забужко, ця *«перша в нашій історії «модерна жінка» ібсенівського типу <...>, була закросна щонайменше на мірку матріарха нової церкви...»* [4, 429]. Попри багатолітність Олени Пчілки як громадської діячки й митця доміантним у рецепції наших сучасників усе ж залишається її контрверсійний материнський образ.

Примарний шанс знайти відповідь на питання, якою матір'ю була ця непересічна постать, залишають студії епістолярної спадщини родини Косачів. Батьки зазвичай нероздільні у сприйнятті дітей, але часто відрізняються характером і виявом своєї любові. «... для папи ми люде, – пише сестрі Ользі Михайло, – а для мами ми завше будем діти» [6, 213]. Не секрет, що любов Олени Пчілки до дітей, принаймні в кулуарах літературознавців, інколи називають деспотичною, однак крізь епістолярну призму вона стає зрозумілішою та людянішою. Певною мірою віддзеркалює особистість Олени Пчілки-матері збережений епістолярій Михайла Косача, який нещодавно опублікувала в сукупності Л. Мірошніченко. Листи старшого брата Лесі Українки містять відгуки про батьків, переважно цілком сугольні сестриним заувагам, і загалом допомагають вичленувати комунікативні фрейми, які панували в родині. Водночас епістолярна спадщина Михайла Косача додає нові барви та відтінки до відомих раніше

листовних характеристик матері, зокрема вона виразно передає спектр емпатії, що виявлявся у стосунках молодших Косачів з Оленою Пчілкою.

Треба бути свідомим того, що листи зазвичай зберігаються далеко не всі, а щирість адресантів варто піддавати сумніву, позаяк кожний лист, за Юрієм Шерехом, має «маску» і «лице», і відокремити їх не завжди до снаги реципієнтові. Однак епістолярна інформація, фрагментами якої почасти маніпулюють, заслуговує на систематизацію та вдумливий аналіз на перетині різних кутів зору адресантів і суперечливих поглядів реципієнтів. Коли йдеться про Олену Пчілку, то її силуетка відображена в листуванні всіх дітей, хоча в полі зору дослідників переважно опинялися листи Лесі Українки. Вони дали змогу певною мірою сформувати в суспільній свідомості модель стосунків матері й дочки, які О. Забужко узагальнила так: «Непосильна пересічній уяві драма <...> стосунків двох великих «одержимих», двох рідних, а однак різних, як Анна і Долорес, «королеви» й «королівни», їхня 42-річна кривна «любов-війна», з якої, між іншим, зродилась ціла галерея Українчиних «пожираючих», деструктивних матерів <...>, – матерів-«Медей», як релігійна фанатичка Едіта Айрон (=«Залізна»!), «тоталітарна» Mater Edax пані Груїчева («Блакитна троянда») чи хоч би й простацька і тому з усіх найпрямолінійніша Мартоха Білашиха з «Приязні» <...>, котрі безоглядно орудують дітьми як «своєю власністю» аж до повного їх знищення, – «війна», без перебільшення, міфологічного масштабу» [4, 434-435]. Проте конструктивну роль матері у вихованні дітей (що слушно вважають своєрідним педагогічним експериментом) також важко заперечити, як і той факт, що, аби діти вдосконалювалися відповідно до її власного бачення, мати часто вдавалась до методу пиляння їх «дерев'яною пилою» (Леся Українка).

Олена Пчілка мала безліч підстав гостро переживати страждання старшої доньки, за які вона дорікала самій собі й навіть неодноразово звинувачувала себе в тому, що «вирядувала» колись хворобливу змалку дитину. Водночас вона сповна усвідомлювала унікальну обдарованість Лесі

Українки; це доводить її лист до О. Кобилянської від 16 жовтня 1913 р. Смерть доньки мати визнає не лише особистою, а й глобальною втратою – яку мало хто може зрозуміти – потужного «величного вогню», «високого і тонкого інтелекту». Це гностичне просвітлення свідчить, що Олена Пчілка була великою і в іпостасі Творця, і в іпостасі Поціновувача.

Учитуючись у листування Косачів, можна зробити припущення, що «переназва» доньки з Лариси на Леся була певним ініціативним актом зближення її з мамою. До речі, Ольга Косач узяла псевдонім Олеся Зірка, а Ізидора назвала свою доньку Олесєю. На мою думку, Леся – це усічення від імені Олеся, яким називав дружину Петро Косач та інші близькі люди; водночас воно було самоідентифікаційним для письменниці. Чого варта, скажімо, містифікація з піснею про Олесю, яку написала сама О. Драгоманова-Косач, але подала для записів Лисенка як народну. Про цей розіграш письменниця вже в поважному віці охоче розповіла зятеві – К. Квітці, взаємини з котрим зазнали складної еволюції – від рішучого неприйняття до відкритої поваги й довіри.

Певне відчуження Олени Пчілки від доньки багато в чому зумовлене її вимушеним від'їздом на лікування в Італію після народження дівчинки. Лише згодом, коли Леся виявила неабиякі здібності до навчання, швидкий розум, у родині було визнано, що вона – продовжувач талантів мами, але не копія. В усіченні імені (Олеся/Леся) слід бачити маленьке право на інакшість, яке дивним чином відвоювала для себе п'ятирічна дівчинка. Можливо, саме тоді розпочиналося моделювання іміджу національної письменниці – мати вважала за потрібне рекомендувати теми/мотиви перших текстів доньки, узяла на себе відповідальність за публікацію її доробку, не могла не вплинути на обрання останнього псевдоніма, товариства. Симптоматично, що жінка постійно стежила за манерою дочки одягатись, наполягаючи на вбранні, яке мусило відповідати письменницькому статусу.

Авторитарний тип виховання своїх дітей напрочуд органічно поєднувався в О. Драгоманової-Косач із демократичною формою. Вона

дорожила своїм авторитетом справжнього друга для дітей, передусім старших, і зразки рідкісної довірливої дружби зафіксовано в листуванні Михайла Косача з матір'ю. Навіть тоді, коли юнак остаточно вибрав для себе шлях науковця, він повсякчас ділився з мамою своїми задумами, посвячував її в нюанси дослідів, детально описував власні винаходи та відкриття, оперуючи складними термінами з точних наук: «Я вирахував, чи пак краще сказати геометрично довів собі, що в кристалах мусить одбиватись не так, як у шклі, воді і т. і., а власне з кожного променя мусить вийти два і до того різнополярних» [5, 366]. Або ж в іншому листі з Дерпта (Тарту) читаємо: «Курс, що маюся читати, мусить містити в собі магнетизм, електромагнетизм та індукцію...» [5, 458]. Нерідко Міша вводить у свої листи імена вчених, послуговуючись німецькою мовою (перелік цих імен неповний, бо нерозбірливий почерк адресанта не дав змоги визначити цілком його наукову лектуру), водночас апелює до конкретних точних чисел, які доводять успішність експериментів, як от: «Так промені, котрі розходяться у кварца на $0^{\circ}, 56'$, у шпота розходяться на $6^{\circ}, 15'...$ » [5, 372].

Виявляє син інтерес і до маминих етнографічних захоплень. Наприклад, замальовує орнаменти мережок, підтверджуючи неабияку обізнаність із національними традиціями різних народів. З мамою Михайло Косач, як і Леся Українка, ділиться своїми громадянськими поглядами, реакцією на ті чи ті резонансні суспільно-культурні події. Рівночасно намагається передати стан закоханості, перші враження батьківства та інші інтимні моменти життя. Знаходимо в його листах розлогі художні описи краєвидів із подорожей. Схожість на маму Михайло виявляє в певній імагологічній зверхності, наприклад, він використовує такі нетолерантні маркування націй, як німота, жидівня, степова кацапщина тощо.

Однак характерні для листування сина з матір'ю свобода, розкутість повсякчас перериваються тривогою, викликаною непорозумінням, і навіть страхом, зокрема острахом перед родинною незлагодю, розрадою, перед темпераментним викидом лавини маминих дорікань, які діти називали

«дев'ятим валом». Очевидно, ці самі страхи були цілком властиві й Олені Пчілці. Відомо, приміром, що вона страшенно боялась телеграм, котрі для неї асоціювались дише з лихом, несподіваним горем. Діти намагались оберегати маму від телеграфічних повідомлень, але це іноді призводило до скандалів, тому що скрізь і завжди Ольга Драгоманова-Косач намагалась бути першою інстанцією, яка локалізувала новини про успіхи і поразки дітей, їхні сповіді, мрії тощо. Унаслідок сумного досвіду в дітей виробилася внутрішня боязнь розгнівати матір, яку вони переживали болісно, а оскільки мати була здатна на різку реакцію, то дітям раз по раз доводилось виправдовуватися, удаватися до каяття й завірянь щодо виняткового ставлення до неї, і в цих емоційних зізнаннях виміри балансу щирості і пафосу завше будуть суб'єктивні.

Поза сумнівом, культ матері в сім'ї був високим. «Адже я усім, що маю доброго, усім винен тобі», «мені руки тремтять кожен раз, як я твого листа беру, серце колотиться, поки його читаю» [5, 390] – подібні завіряння вряди-годи можна знайти в листах усіх дітей Олени Пчілки. Підтверджує цей культ і висловлена Михайлом певність, що його донька Євця буде схожа на свою бабусю – бійця «на полі слова, літератури або науки... за жіночу і людську правду на Україні» [5, 381]. Очевидно, що власний п'єдестал мати вважала закономірним, проте її не покидала тривога щодо втрати своєї першості в емоційному світі власних дітей. Саме тому вона важко сприймала наміри доньок і синів одружитись, і робила акцент на тому, що, мовляв, обранці для шлюбу не варті її мудрих, освічених, шляхетних дітей. Ольгу Драгоманову-Косач лякала насамперед конкурентність із молодими людьми, котрі можуть стати пріоритетними в тих сферах впливу, де раніше панувала лише мати. Отож самозахист вона знаходила у вимислах, у яких першорядну роль відігравала віра в те, що Ольга не любила по-справжньому Михайла Кривинюка, Михайло – Шуру Судовщикову, Леся – Климентія Квітку, а тому її діти нещасні, бо потрапили в якісь тенета самообману – одружуються «не з любови, а з жалости». Молоді Косачі й Косачівни були

свідомі цього материнського егоцентризму, але незгода з «милою мамою» давалась їм ціною глибоких внутрішніх переживань.

Наскрізним в епістолярному спілкуванні дітей з Оленою Пчілкою є топос мовчання. Ініціатором демонстративного розриву комунікації здебільшого виступала мати, але врешті-решт молоді Косачі доходили висновку, що запропоновану паузу в спілкуванні слід витримати, і цей вибір унеможлиблював нові скандали, новий «дев'ятий вал». За «тактикою мовчання», яка переважно супроводжувала конфлікти в сім'ї, уважно спостерігав Михайло, котрий, щоправда, і сам часом ставав її жертвою. У відповідь на мамину поведінку діти вибирали контртактику – «...краще, як кажуть черніговці, «перемовчать», та зробити по-своєму, коли не можна інакше зробити» [5, 387], але водночас вони були здатні на співчуття до матері: «У нас все-таки нерви молодші та еластичніші, у мами ж вони геть не можуть витримати того, що наші, і так швидко забутись вона не може якої-небудь фрази» [5, 387].

Поради вже досвідченого в родинних негараздах Михайла були доволі конкретні: «...не гарячись і здержуйся, балакаючи з мамою, хоч би які прикрі речі вона тобі не говорила, бо після тобі самій дуже прикро буде за всяке своє прикре слово. Краще просто попросити пожаліти тебе й себе і не казати того, що зневажає тебе й її» [5, 388]. Михайло інколи ділиться своїм нерозумінням маминого ставлення до себе, її підкресленою самоізоляцією, що зумовлює депресію й нерідко завершується вибухом повчань, які він називає «євшан-зіллям». Сестер він просить не затівати неприємну для всіх розмову заради з'ясування стосунків, «перемовчати, так ніби то воно нічого того й не було» [5, 355]. Водночас і Михайло, і Леся схильні виправдати матір, притлумити образу на неї. Сестрі Ользі, яка пережила чи не найтривалішу облогу мовчанням через свій шлюб, Леся пояснювала: «...мама скільки днів плакала і ридала по кутках, поки наважилась вимовити тобі своє бажання про формальне вінчання. Та вона часто всім говорить що-небудь про

тебе, а тобі самій боїться сказати, так таки й сама каже: я її боюсь, бо вона мені щось різке скаже» [6, 28].

З листів Лесі Українки стає очевидним, що вона гостро переймалася мовчанням як «нешасною родинною традицією», «крайністю», що її не можна допускати в нормальній сім'ї. «...на такі ситуації навіть в театрі тяжко дивитись, а то ж терпіти їх мовчки в своїй родині!» [6, 29], – з гіркотою писала поетеса сестрі Ользі. Леся Українка визнавала, що вона також стоїчно переживає стан пригніченості, позаяк змушена мовчати цілими роками, висловлювала жаль, що на відстані важко втрутитися в замовчуваний конфлікт, бо він потребує максимальної тактовності, а «писане слово таке грубе, категоричне, без відтінків, його “тону” не чутно...» [6, 30]. Тільки зрідка хтось із дітей наважувався тактовно висловити протест проти мовчазних тортур, напоумити їхню ініціаторку. Приміром, Михайло в листі 1898 р., захищаючи Ольгу, просить маму: «...говорім зараз, вияснюймо справу, мовчати недобре, не хороше; виплакані сльози в тисячу раз легші сліз задушених, перегорілих...» [5, 391]. Проте із часом закономірним ставало й роздратування, про що Леся Українка зізнається в листі до Михайла Кривинюка: «Просто аж злість бере! Чисто якийсь водевіль» [6, 26]. І, мабуть, із цих родинних непорозумінь бере початок дискурс комунікативного розриву, топос мовчання, які дуже широко та багатогранно репрезентовані в художньому доробку Лесі Українки («Адвокат Мартіан», «Йоганна, жінка Хусова», «Айша і Мохаммед», «Вавілонський полон» та ін.).

Слід наголосити на тому, що в очах дітей Олена Пчілка була першорядною письменницею. Вони неодноразово висловлюють свій пієтет до її творів, захоплюються її драматичними проектами, такими, як «Світло», «Отрута», «Квітка», «Злочинниця»; особливо ж часто згадують «Світову річ» – як текст, так і його театральну версію. Михайло, котрий дуже уважно стежив за періодикою, скажімо, обурився однією з рецензій на постановку «Світової речі», опублікованою в російському театральному журналі «Артист». У ній високо оцінювався талант Заньковецької, що, за

твердженням автора, виявився завдяки гідному драматичному матеріалу, проте саму «Світову річ» названо переробкою «Бідної нареченої» російського драматурга О. Островського. Сина іритує таке трактування драми й він наполегливо рекомендує мамі написати лист на захист своїх прав. У листах діти повсякчас питають Олену Пчілку про її «уліти» (задуми), бажають їй натхнення, творчої удачі. Ось, наприклад, одне з великодніх побажань – «...з новими улітами, новими п'єсами» [5, 358]. Показово, що Петро Косач часто завершував свої епістоли побажанням «Будь здорова і Богові мила»; натомість його старший син видозмінює цю традицію: «Будь здорова та музам мила». Звертає на себе увагу той факт, що зазвичай Михайло Косач прирівнював таланти матері і сестри, уважаючи обох справжніми місіонерками в українському мистецтві слова. На жаль, йому на долю випав шанс пізнати тільки етап становлення літературної особистості Лесі Українки, але проєкції волинського юнака напрочуд масштабні. «Ти і мама, – зазначав Михайло в листі до сестри 18 серпня 1891 р., – здається Жорж Занд і Сталь нашої літератури. Ви з честю пишете свої ймення [на] скрижалі історії» [5, 288].

Отже, образ матері в листах дітей оповитий аурую їхньої любові. Для них вона – талановита письменниця, недооцінена сучасниками. На особистісному рівні Олена Пчілка для молодих Косачів – друг і божество водночас. Родинна епістолярна комунікація засвідчує відданість і довіру дітей цьому божеству, що бінарно поєднані з внутрішнім страхом розчарувати матір, викликати її гнів і докори, нерідко несправедливі, зумовлені материними амбіціями на особливий власний статус та оманливою прозорливістю у психологічних оцінках. Домисли Олени Пчілки, її образи, стратегія мовчання – усе це створювало напругу в стосунках двох поколінь Косачів. Комунікативно значуще замовчування несло в собі широкий діапазон сенсів та нестерпне емоційне навантаження, які продуктивно сублімувались у творчості Лесі Українки. До честі дітей, вони

усвідомлювали, що конфлікти, з характерним для сім'ї униканням їх вербалізації, викликали в матері неабиякий біль.

Творчий потенціал Олени Пчілки, її повсякчасна націленість на конструктив приносили свої результати як у тогочасному суспільстві, так і в сімейній педагогіці, але в останній сфері егоцентризм матері нерідко спричиняв комунікативний деструктив. Утім нині немає підстав сумніватися в пристрасному бажанні О. Драгоманової-Косач бачити дітей щасливими, самореалізованими й корисними для поступу нації на рідній землі відповідно до власних пріоритетів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Відеман Б., Бадью Б.* «Віднайдімо потрібні слова» // Пора серця. Інгеборг Бахман – Пауль Целан. Листування. Чернівці : Книги – XXI, 2012. – С. 213-222.
2. *Гинзбург Л. Я.* О психологической прозе. – Москва : Intrada, 1999. – 413 с.
3. *Гончар О.* Щоденники: У 3 т. – Київ: Веселка, 2008. – Т. 3. 1984-1995. – 648 с.
4. *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine. Українка в конфлікті міфологій. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
5. *Косач М.* Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум. – Київ: Комора, 2017. – 592 с.
6. «Листи так довго йдуть...». Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі. – Київ : Просвіта, 2003. – 308 с.
7. *Шерех Ю.* Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. Київ : Дніпро, 1993. – 590 с.
8. *Skwarczynska S.* Teoria listu. – Lwow, 1937. – 373 s.

REFERENCES

1. Videman, B., Badyu, B. (2012). «Vidnaidimo potribni slova» In *Pora sertsya. Inteborg Bakhman – Paul Tselan. Lystuvannya*, pp. 213-222. Chernivtsi : Knigy – XXI, 2012. [in Ukrainian]
2. Ginzburg, L. Y. (1999). *O psykholohycheskoi proze*. Moskva : Intrada, 1999. [in Russian]
3. Gonchar, O. (2008). *Shchodennyky*. (Vol. 1-3; Vol. 3). Kyiv : Veselka. [in Ukrainian]
4. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine. Ukrayinka v konflikti mifolohij*. Kyiv : Fakt. [in Ukrainian]

5. Kosach, M. (2017). *Tvory. Pereklady. Lysty. Zapysy kobzarskykh dum*. Kyiv: Komora. [in Ukrainian]
6. «*Lysty tak dovgo jdut...*». *Znadoby arkhivu Lesi Ukrayinky v Slov'yanskij biblioteci u Prazi* (2003). Kyiv : Prosvita. [in Ukrainian]
7. Sherex, Yu. (1993). *Tretia storozha. Literatura. Mystetstvo. Ideolohii*. Kyiv : Dnipro. [in Ukrainian]
8. Skwarczynska, S (1937). *Teoria listu*. Lwow, 373 s. [in Polish]

Отримано 22 серпня 2019 р.

м. Рівне